

ઉમાશંકર જોશી

(જન્મ : તા. 21-7-1911; અવસાન : તા. 19-12-1988)

ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોશીનું વતન અરવલ્લી જિલ્લાનું બામણા છે. તેમણે કવિતા, વાર્તા, એકાંકી, નિબંધ, વિવેચન, સંશોધન, અનુવાદ, સંપાદનમાં ઉત્તમ પ્રદાન કર્યું છે. ‘વિશ્વશાંતિ’, ‘ગંગોત્રી’, ‘નિશીથ’, ‘વસંતવર્ષા’, ‘ધારાવસ્ત્ર’, ‘સપ્તપદી’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘પ્રાચીના’ અને ‘મહાપ્રસ્થાન’ પદ્યનાટકના સંગ્રહો છે. ‘શ્રાવણી મેળો’ અને ‘વિસામો’ વાર્તાસંગ્રહો છે. ‘સાપના ભારા’ અને ‘હવેલી’ નોંધપાત્ર એકાંકી સંગ્રહો છે. ‘સમસંવેદન’, ‘કવિની શ્રદ્ધા’, ‘કવિની સાધના’, ‘અખો એક અધ્યયન’ તેમના મહત્વના વિવેચન સંગ્રહો છે.

આ ઉત્તમ સર્જકને રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક, ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ, સોવિયેટ લેન્ડ પુરસ્કાર, કુમાર આશન પુરસ્કાર તથા જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર એનાયત થયેલા છે. તેમણે ભારતીય સાહિત્ય અકાદમીના પ્રમુખની જવાબદારી પણ સંભાળી હતી.

એક વખત એક જૈન સાધુ વહોરવા (ભિક્ષાન્ન લેવા) નીકળ્યા હતા. એમને એક માણસે વિનંતિ કરી કે ‘મહારાજ, મારે ત્યાં વહોરવા પધારો.’

સાધુ કહે : ‘ના, હું નહિ આવું.’

‘કેમ મહારાજ ?’

‘કેમ કે તેં કોઈ વ્રત લીધું નથી.’

‘તો હું વ્રત લઉં. મને કોઈ વ્રત આપો. પછી તો આપ પધારશોને ?’

‘બોલ, શાનું વ્રત લઈશ ? દારૂ ન પીવાનું વ્રત લઈશ ?’

‘ના મહારાજ, એ તે કેમ બને ? બીજું કોઈ વ્રત આપો.’

‘તો આજથી જુગાર ન રમવાનું વ્રત લે.’

‘મહારાજ, જુગાર રમ્યા વગર કેમ ચાલે ?’

‘તો પછી વ્યભિચાર ન કરવાનું વ્રત રાખ.’

‘એ શું બોલ્યા, મહારાજ ? એવું વ્રત કેમ લેવાય ?’

‘તો ચોરી નહિ કરું એવું વ્રત લે.’

‘ખરા છો તમેય, મહારાજ, પછી હું ખાઉં શું ?’

‘તો સાચું બોલવું એટલું વ્રત લે.’

પેલા માણસને થયું કે આ એક વ્રત એવું છે કે એમાં કોઈ વસ્તુ જતી કરવી પડે એમ નથી. તરત જ બોલ્યો : ‘મહારાજ ભલે; એ વ્રત આજથી હું લઉં છું !’

વ્રત લીધું ને બીજે દિવસે ભાઈને દારૂ પીવા જવાની ઈચ્છા થઈ; પણ વ્રત યાદ આવ્યું. દારૂ પીધા પછી કેફમાં જૂઠું બોલાઈ ગયું તો ? તો તો સાચું બોલવાનું વ્રત લીધું છે એ તૂટે. જુગારની ઈચ્છા થઈ, મનને થયું કે એ બધામાં સાચું બોલીને આગળ આવવું મુશ્કેલ છે. પણ ચોરી કરવા ગયા વગર છૂટકો જ ન હતો. ચોરી વગર ખાવું શું ? એણે ખૂબ વિચાર કરી જોયો. અંતે નક્કી કર્યું કે ચોરી કરવી, પણ એવી કરવી કે એમાંથી આખી જિંદગી ગુજારો થઈ શકે. એક વાર ચોરી કરી આવીને પછી ઘરમાં બેઠાં બેઠાં ખાવું, બહાર નીકળીએ તો જૂઠું બોલવું પડે ને ? ચોરી પણ એવાને ઘરે કરવી જેની પાસે સૌથી વધુ ધન હોય છે. એવો તો કોણ હોય ? લાવ, રાજાને ત્યાં જ ખાતર પાડું. એમ કરી એ નીકળ્યો.

રસ્તામાં સિપાઈ મળ્યા. પૂછ્યું : ‘અલ્યા, ઊભો રહે, કોણ છે ?’

પેલો કહે : ‘ચોર છું’ એને સાચું બોલવાનું વ્રત હતું ને ?

સિપાઈઓએ પૂછ્યું : ‘ક્યાં જાય છે ?’

પેલો કહે : ‘રાજમહેલમાં ચોરી કરવા.’

સિપાઈઓએ કહ્યું કે કોઈ ગાંડો લાગે છે. એમણે એને જવા દીધો. રાજદરબારની દોઢી આગળ પણ એ પ્રમાણે થયું. ચોર રાજમહેલ પાસે આવ્યો. એક બારી ખુલ્લી જોઈ ઉપર ચઢ્યો. બધી ચીજો જોવા લાગ્યો. આ તો મારે શા કામની છે ? આને હું શું કરું. આને સંતાડવી ક્યાં ? લઈ જાઉં તો જૂઠું બોલ્યા વગર છૂટકો જ નહિ. છેવટે એક દાબડી એના જોવામાં આવી. ઉઘાડીને જુએ તો અંદર બીજી દાબડી. એમાં જુએ તો સાત રત્નો. ચોરને થયું કે આટલાં બધાં મારે શું કરવાં છે ? ચાર બસ છે. અંદરથી ચાર રત્નો લઈ એણે છોડે ખોસ્યાં. ત્રણ દાબડીમાં રહેવા દીધાં ને દાબડી હતી તેમ બંધ કરીને પાછી એને ઠેકાણે મૂકી. બારીએ થઈને ઊતરીને ઘરને રસ્તે પડ્યો. રસ્તામાં એને એક માણસે રોક્યો. રાજા વેશપલટો કરીને નગરચર્યા જોવા નીકળેલો. એણે ચોરને ઊભો રાખ્યો ને પૂછ્યું : ‘અલ્યા કોણ છે ?’

ચોર છું.’

‘ક્યાંથી આવે છે ?’

‘ચોરી કરીને આવું છું.’

‘કોને ત્યાંથી ?’

‘રાજાના રાજમહેલમાંથી.’

‘શું ચોરી લાવ્યો ?’

જવાબમાં ચોરે છોડે ખોસેલાં ચાર રત્નો હથેલીમાં ધરીને બતાવ્યાં. રાજાએ કહ્યું : ‘વાત તો સાચી. ક્યાં રહે છે ?’ પેલાએ ઠેકાણું આપ્યું. બંને છૂટા પડ્યા. રાજમહેલમાં જઈને રાજા તો સૂઈ ગયો. સવારે સૌ જુએ તો રાજમહેલની બારી ઉઘાડી. તરત ભૂમ પડી કે રાજમહેલમાં ખાતર પડ્યું છે. થોડીવારમાં પ્રધાનજી આવ્યા, એમણે તપાસ કરી; જુએ છે તો બધું અકબંધ, કશું ગયેલું દેખાયું નહિ. એમ કરતાં પેલી દાબડી એમની નજરે ચઢી. ખોલી. અંદર ત્રણ રત્ન પડ્યાં હતાં. પ્રધાનને થયું કે કોઈ મૂરખો લાગે છે. ત્રણ રત્ન મૂકીને ગયો છે. એ ત્રણ રત્ન એમણે ગજવામાં મૂકી દીધાં ને દાબડી એને ઠેકાણે મૂકી. રાજા પાસે જઈને પ્રધાનજીએ કહ્યું કે, ‘મહારાજ, બીજું બધું તો સલામત છે. માત્ર દાબડીમાંનાં પેલાં સાત રત્નો ચોર લઈ ગયો છે.’ રાજા કંઈ બોલ્યો નહિ. એટલું જ કહ્યું કે જલદી ચોરને પકડી લાવો.

ચોરને પકડવા અધિકારીઓએ બહુ મહેનત કરી, પણ કેમે કર્યો એ હાથમાં ન આવ્યો. પેલો તો ચારમાંથી એક રત્ન વાણિયાને ત્યાં આપીને કહી આવ્યો હતો કે ‘શેઠજી, આમાંથી ચાલે ત્યાં સુધી રોજ મારે ઘેર સીધું મોકલી આપજો. ખૂટે ત્યારે કહેજો.’ સીધું આવે એટલે પકાવી, ખાઈ કરી, ખાટલામાં ઘરખૂણે પડી રહેતો. બહાર નીકળે ને જૂઠું બોલવાનો પ્રસંગ આવે એવું રાખ્યું જ ન હતું.

ચોર ન પકડાયો ત્યારે એક દિવસ રાજાએ દરબાર ભર્યો. પ્રધાન ને સૌ અધિકારીઓને પૂછ્યું કે ‘ચોર તમારાથી પકડી શકાય એમ છે ?’ તેઓએ લાચાર બનીને ના પાડી, ત્યારે રાજાએ ચિઠ્ઠી લખીને એક માણસને કહ્યું : ‘જા, આ માણસને બોલાવી લાવ.’

માણસ બોલાવવા આવ્યો ત્યારે ચોર તો બારણું અધખોલું રાખીને અંદર ખાટલા પર મજાથી સૂતેલો. ચોરને થયું કે છેવટે પોતે પકડાયો ખરો. રાજા પાસે પહોંચ્યો એટલે પહેલું જ રાજાએ એને પૂછ્યું : ‘તું શો ધંધો કરે છે ?’

‘ચોરીનો ધંધો કરતો હતો, અન્નદાતા !’

‘કરતો હતો ! હવે કરતો નથી ?’

‘ના મહારાજ. પહેલાં કરતો હતો; હવે નથી કરતો. ’

‘ક્યારથી નથી કરતો ?’

‘રાજમહેલમાંથી ચોરી કરી ત્યારથી નથી કરતો.’

‘રાજમહેલમાંથી શું ચોરી ગયો હતો ?’

‘રત્નો.’

‘કેટલાં ?’

‘ચાર.’

‘એ રત્નો ક્યાં છે ?’

‘ત્રણ રત્નો મારી પાસે છે.’

‘અને ચોથું ?’

‘ચોથું પે...લા પાઘડીવાળા શેઠ બેઠા છે ને ? એમને ત્યાં છે.’

શેઠ તો ગભરાઈ ગયા : ‘રાજાજી, મને ખબર નહિ કે આપને ત્યાંનું હશે.’

રાજા કહે : ‘ઠીક એનું તો.’ પછી ચોરની તરફ વળીને કહ્યું : ‘અલ્યા, દાબડીમાં રત્નો તો સાત હતાં. તેં સાતમાંથી ચાર જ ચોરેલાં ?’

‘જી મહારાજ, ચાર જ લીધેલાં.’

‘કેમ ચાર જ ?’

‘એટલાં મારે આયખાભર પેટગુજારો કરવા માટે પૂરતાં હતાં.’

‘તો બાકીનાં ત્રણ ક્યાં ગયાં ?’

ચોર કહે : ‘અમને ચોર લોકોને આવી વાતની ગમ પડે. ક્યાં ગયાં એ બતાવું ?’

રાજા કહે : ‘બતાવ.’

‘આ તમારા પ્રધાનજી છે ને ? - એમણે લીધાં હશે.’

પ્રધાન તો વાઢ્યા હોય તો લોહી પણ ન નીકળે એવા થઈ ગયા.

રાજા કહે : ‘પ્રધાન, સાચું બોલો. બાકીનાં ત્રણ રત્નો તમારી પાસે છે ?’

કરગરીને પ્રધાને કબૂલ કર્યું : ‘હા, મારી પાસે છે.’ આ બધું જોઈને રાજાને અને સભાને આશ્ચર્યનો તો પાર રહ્યો નહિ.

રાજાએ ચોરને પૂછ્યું : ‘આ બધું શું છે ? પોતે ચોરી કરી ગયો છે એ વાત પણ સાચી અને બધું રજેરજ તું કબૂલ કરે છે એ પણ અમે જોઈએ છીએ.’

પછી ચોરે પોતે સાધુ પાસેથી સાચું બોલવું એવું વ્રત લીધેલું એ બધી વાત કહી.

આખી સભા ચકિત થઈ. રાજા પ્રસન્ન થયો. એમણે કહ્યું : ‘પ્રધાન, આ માણસે તો પેટનો ખાડો પૂરવા ચોરી કરી હતી

અને છતાં સાચું બોલવાનું ક્યાંય ચૂક્યો નથી અને તમે તો ખાવાપીવાની કશી ખોટ ન હતી તો યે વધુ સંઘરો કરવા ત્રણ રત્નો ચોરી ગયા. તો જે જગ્યાએ એને જવાનું હતું તે જગ્યાએ — કેદખાનામાં તમે જાઓ અને અહીં તમારી જગ્યાએ પ્રધાનપદે હવેથી સત્યવ્રત બેસશે.’

(‘સંસ્કૃતિ’ માસિકમાંથી)

### શબ્દ-સમજૂતી

#### સમાનાર્થી શબ્દો/શબ્દાર્થ

કેફ નશો ગુજારો ગુજરાન, ભરણપોષણ; કરગરવું કાલાવાલા કરવા, આજીજી કરવી; ખાતર પાડવું ચોરી કરવી; લાચાર નિરુપાય, વિવશ; આયખાભર જીવનભર, આજીવન; પ્રસન્ન આનંદિત

#### વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સાચું × ખોટું; પ્રસન્ન × અપ્રસન્ન; ગાંડો × ડાહ્યો; ચોર × શાહુકાર

#### શબ્દ સમૂહ માટે એક શબ્દ

નિયમપૂર્વક આચરવાનું પુણ્યકર્મ - વ્રત; મોટાં મહેલ મકાન વગેરેના પ્રવેશદ્વારની ચોકી - દોઢી.

